

Sličnosti i razlike u konceptualizovanju kritičkog mišljenja¹

Jelena Pešić²

Institut za psihologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

U radu se istražuju osnovne sličnosti i razlike u konceptualizovanju kritičkog mišljenja. Okosnicu analize čine shvatanja najuticajnijih teoretičara u ovoj oblasti: Enisa, Mekpeka, Sigela, Pola i Lipmana. U fokusu razmatranja su dva osnovna pitanja: koje odlike treba da ima mišljenje da bi bilo okarakterisano kao kritičko i šta su njegovi konstitutivni elementi. Priroda prepoznatih razlika otvorila je i dilemu u vezi s tim da li je kritičko mišljenje opšta ili predmetno specifična sposobnost, kao i pitanje uloge nekognitivnih dispozicija za kritičko mišljenje. Razmatran je i odnos dominantnog pristupa utemeljenog u neformalnoj logici i epistemoloških koncepcija, u kojima je razrađena refleksivna i dijalektičko-dijaloška dimenzija kritičkog mišljenja. Preovlađujuće pragmatično shvatanje cilja kritičkog mišljenja kontrastirano je pokušaju manjeg broja autora da njegovu svrhu i smisao zasnuju na konceptu emancipatorne racionalnosti. Rezultati analize sugerišu da, iako ne postoji konzistentan teorijski okvir konceptualizacije kritičkog mišljenja, razmatrana shvatanja ipak dele neke bazične principe, pre svega u određenju njegovih distinktivnih karakteristika. U pogledu shvatanja prirode standarda i konstitutivnih elemenata kritičkog mišljenja, postoje principijelne i duboke razlike koje se mogu dovesti u vezu sa složenom, mnogostranom i multidiskurzivnom prirodom samog pojma.

Ključne reči: kritičko mišljenje, distinktivne odlike kritičkog mišljenja, konstituenti kritičkog mišljenja

Dvadeset godina nakon objavljivanja rezultata ekstenzivne, interdisciplinarnе studije o problemima konceptualizacije kritičkog mišljenja, u kojoj su učestvovali vodeći svetski stručnjaci (Facione, 1990), njen glavni autor poziva da se vratimo pitanju šta je (zapravo) kritičko mišljenje (Facione, 2010). Ako

1 Rad je deo projekta Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj: „Identifikacija, merenje i razvoj kognitivnih i emocionalnih kompetencija važnih društvu orijentisanom na evropske integracije“ (broj 179018).

2 pesicjelena011@gmail.com

se njime bavite, utešno je kada pročitate da i veliki autoritet u ovoj oblasti smatra korisnim ponovno promišljanje značenja tog pojma. Zadatak definisanja kritičkog mišljenja zaista pomalo liči na Sizifov posao, čak i kada je cilj sistematizacija određenja sadržanih u postojećim koncepcijama. U čemu se ogleda sizifovska priroda ovog zadatka?

U obilju radova o kritičkom mišljenju mogu se sresti brojna i prilično različita određenja ovog pojma, od svođenja na sposobnost formiranja logički prihvatljivih zaključaka do umetnosti kreiranja autonomne životne filozofije i produktivne prakse (Pešić, 2008). Gotovo svaka od ponuđenih definicija čini se prihvatljivom, ali ujedno nedovoljnom da pokrije složeno i višedimenzionalno značenje ovog pojma. Stoga je opravdano zaključiti da određenje kritičkog mišljenja zahteva pre *objašnjenje* nego *definiciju*, odnosno opis njegovih ključnih karakteristika i glavnih konstituenata, umesto pokušaja da se složeno značenje pojma sažme u jednu definiciju (Riddell, 2007). Međutim, vodeće koncepcije takođe se razlikuju po prirodi i širini pristupa, terminologiji i tipu diskursa, tumačenju distinktivnih odlika, cilja (smisla) i konstituenata kritičkog mišljenja, kao i po odgovoru na pitanje koji je najadekvatniji pristup u njegovom merenju ili podsticanju (Cohen *et al.*, 2002; Dike *et al.*, 2006; Halpern 2003; Pešić, 2008). Poseban izazov predstavlja to što zastupnici različitih, a nekada i suprotstavljenih shvatanja, imaju uverljive argumente u obrazlaganju zasnovanosti svojih gledišta.

Uprkos brojnim razlikama, u postojećim koncepcijama ipak se mogu prepoznati i tačke slaganja. Ne sporeći to da još uvek ne postoji opšteprihvaćeno određenje kritičkog mišljenja, mnogi autori naglašavaju da je slaganje veće nego što izgleda na prvi pogled (Halpern, 2003; Haroutunian-Gordon, 1998). Najveći broj radova o konceptu kritičkog mišljenja sadrži slične bazične principe, pa se „ispod haosa koji je na površini“ može prepoznati sadržinska konzistentnost (Cohen *et al.*, 2002, str. 26). U nastavku rada sledi upravo jedan pokušaj identifikovanja najvažnijih sličnosti i razlika u postojećim određenjima distinktivnih karakteristika kritičkog mišljenja (odlika po kojima se ono razlikuje od drugih oblika mišljenja) i njegovih konstitutivnih elemenata (veština i dispozicija koje obuhvata). Okosnicu ovog pregleda čine shvatanja najuticajnijih teoretičara kritičkog mišljenja, tzv. „velike petorke“: Enisa Mekpeka, Sigela, Pola i Lipmana (prema Johnson, 1992).

Zašto je ovakav pregled uopšte potreban, kada se i bez opšteprihvaćenog određenja pojma već dugo koriste testovi kritičkog mišljenja i sprovode praktični programi namenjeni njegovom razvoju? Razmatranje teorijskih dilema u konceptualizovanju kritičkog mišljenja može na prvi pogled delovati kao samodovoljan i više „larpurlartistički“ zadatak, međutim, preduslov efikasnog vrednovanja i unapređivanja postojeće prakse jeste upravo dobro artikulisana teorijska osnova. Neophodno je razumeti sam koncept kritičkog mišljenja, da bismo znali čime se zapravo bavimo; potrebno je sagledati „celu sliku“,

da bismo bili svesni aspekata koji su ostali nepokriveni ili razloga zbog kojih smo se usmerili samo na neke od njih. Poželjno je, takođe, zauzeti određeni stav prema spornim pitanjima i otvorenim dilemama, jer oni neizbežno imaju praktične implikacije kojih je važno biti svestan u svakom domenu prakse.

Vrednujuća priroda kritičkog mišljenja: od instrumentalne do emancipatorne racionalnosti

O tome da je kritičko mišljenje u osnovi vrednovanje, govori već etimologija ove reči: *kritikos* je grčka reč kojom se označava formiranje suda o vrednosti (kvalitetu, istinitosti, adekvatnosti) onoga što je predmet procenivanja ili preispitivanja (Webster's New World College Dictionary, 2010). I Djui, koga smatraju autorom prve moderne definicije kritičkog mišljenja, određuje ovu vrstu mišljenja kao „aktivno, istrajno i pažljivo preispitivanje uverenja ili pretpostavljenih formi znanja, u svetlu razloga koji ih podržavaju i daljih zaključaka ka kojima vode“ (Dewey, 1910/1991, str. 9). Odredivši cilj kritičkog mišljenja kao procenivanje racionalne zasnovanosti znanja, Djui je prvi istakao njegovu evaluativnu prirodu. U daljoj konceptualizaciji zadržana je i razrađena ova dimenzija značenja, pa se može reći da praktično nema određenja u kome ona nije eksplicitno navedena ili podrazumevana (Cohen *et al.*, 2002; Dike *et al.*, 2006; Facione, 1990; Pešić, 2003). Postoji, dakle, potpuno slaganje oko toga da je kritičko mišljenje procenivanje i vrednovanje različitih intelektualnih produkata, koje ima za cilj donošenje suda o njihovoj relevantnosti, valjanosti, konzistentnosti, utemeljenosti u dokazima, verodostojnosti, opravdanosti, i sl.

Iz Djuijevog određenja kritičkog mišljenja takođe vidimo da on shvata predmet vrednovanja veoma široko, kao procenivanje racionalne zasnovanosti uverenja, ali i *svake forme znanja*. I u daljoj konceptualizaciji zadržana je ova Djuijeva širina, pa se kao predmet evaluacije vide različiti intelektualni produkti: tvrdnje, uverenja, sudovi, (polazne) pretpostavke, zaključci, argumenti (dokazi), hipoteze, teorije, tumačenja, definicije, pitanja (problemi), informacije, rezultati posmatranja, stavovi, odluke, produkti stvaralaštva, itd. (Cohen *et al.*, 2002). Treba, međutim, naglasiti da se u domenu operacionalizacije kritičkog mišljenja predmet vrednovanja uglavnom shvata znatno uže. U opisivanju veština kritičkog rasuđivanja, kao i u testovima namenjenim njihovom merenju, predmet evaluacije najčešće je ograničen na iskaze i argumente. Razlog verovatno leži u tome što je teško precizno definisati kriterijume i procedure vrednovanja ako se ne specifikuje predmet procenivanja.

Jedan broj autora smatra da kritičko mišljenje uključuje ne samo vrednovanje intelektualnih *produkata* već i *procesa* kojima se do njih dolazi (Brookfield, 1987; Cohen *et al.*, 2002; Halpern, 2003; Levy, 1997; Lipman 1991; Paul, 1993). Oni naglašavaju *metakognitivnu* dimenziju kritičkog mišljenja, jer nije

moguće misliti kritički ako i vlastito mišljenje nije predmet vrednovanja, ako se ne preispitaju i sam način rasuđivanja kojim smo došli do određenog zaključka, činioци koje smo uzeli u obzir prilikom donošenja odluke, izvori ograničenja i potencijalnih grešaka i sl. Zato Pol ističe da je jedan od konstituenata kritičkog mišljenja upravo mentalna navika sistematskog praćenja, analiziranja i procenjivanja toka i ishoda mišljenja, prema zadatom cilju i jasnim kriterijumima vrednovanja. Na tome počiva bitna odlika kritičkog mišljenja – *autokorektivnost*, pa poigravajući se rečima Pol kaže da kritički misliti znači „misliti o vlastitom mišljenju, dok mislimo, da bismo mislili bolje“ (Paul 1993, str. 91).

Ove Polove reči uvode ključno pitanje u vezi sa evaluativnom prirodom kritičkog mišljenja: ako je vrednovanje misaonih procesa i produkata njegova najistaknutija odlika – šta je cilj (smisao) tog vrednovanja. Čemu treba da vodi kritičko mišljenje?

Dominantno shvatanje cilja kritičkog mišljenja utemeljio je takođe Djui. Kao zastupnik pragmatizma, on je naglašavao *instrumentalnu vrednost* mišljenja i saznanja, njihovu korisnost za rešavanje problema i efikasnije ostvarivanje ciljeva. Djuijev instrumentalizam čvrsto je ugrađen i u današnje koncepcije kritičkog mišljenja: vrednovanje intelektualnih produkata i na njima zasnovanih akcija treba da vodi uspešnijem ostvarivanju ciljeva, efikasnijoj praksi (Chaffee 2002; Halpern, 2003). Po ovom shvatanju, kritičko mišljenje vidi se kao „bolje i ispravnije rezonovanje“, „brže i efikasnije čitanje“, „uspešnije rešavanje problema“, jednom rečju, kao superioran način vršenja bilo koje aktivnosti (McCarthy, 1992). Ono omogućava pojedincu da racionalno analizira probleme, da manje greši u rasuđivanju, da lakše pronade, organizuje i upotrebi informacije, da efikasnije rešava probleme i donosi celishodnije odluke, praveći najbolji balans uloženog i dobijenog.

Ne slažu se, međutim, svi autori sa zasnivanjem kritičkog mišljenja prevashodno ili isključivo na djuijevskom pragmatizmu (Barnett, 1997; Brookfield, 2004; McCarthy, 1992; Mezirow, 1991). Jedan broj autora polazi od ideja kritičke teorije društva, čiji su zastupnici oštro kritikovali svođenje principa racionalnosti isključivo na „instrumentalnu racionalnost“ i zanemarivanje njegove emancipatorne uloge ili „emancipatorne racionalnosti“ (Habermas, 1980). Po shvatanju ove, ne tako brojne grupe autora, kritičko mišljenje ima puni smisao samo ako vodi aktivnom preispitivanju i *menjanju* ljudske prakse. Predmet vrednovanja prvenstveno treba da budu postojeći socijalni i politički odnosi i institucije, a cilj tog preispitivanja jeste razumevanje mehanizama putem kojih se stvaraju i (samo)održavaju postojeći poredak moći, njegovi nedemokratski i represivni obrasci funkcionisanja, socijalne razlike i privilegije određenih grupa. Ova transformativna i emancipatorna dimenzija prilično je zanemarena u postojećim shvatanjima kritičkog mišljenja, ali je zato posebno naglašena u okviru tradicije kritičke teorije društva i kritičke pedagogije (Pešić, 2006).

Pomenute razlike odražavaju se i u shvatanju konstitutivnih elemenata kritičkog mišljenja: dok se u većini koncepcija podrazumeva da su to sposobnosti i veštine rasuđivanja (kojima se nekada pridružuju i određene nekognitivne dispozicije), jedna manja grupa autora insistira na tome da su njegovi važni sačinitelji i „kritičke akcije“ (Cohen *et al.* 2002), odnosno aktivnosti koje imaju emancipatornu ulogu (Pešić, 2006), funkciju jačanja „kritičke svesti“ (Brookfield, 2004), „transformacije pogleda na svet“ (Mezirow, 1991), ili smisao „kritičkog postojanja“ (critical *being*, Barnett, 1997). Kritičko mišljenje podrazumeva aktivno preispitivanje važnih problema iz ličnog i socijalnog života, otpor prema konformističkom prihvatanju postojećih društvenih obrazaca, participativne modele ponašanja i različite oblike socijalnog aktivizma.

Rukovođenje kriterijumima: od logičkih do predmetno specifičnih kriterijuma

Kritičko mišljenje, kao što smo videli, u osnovi jeste vrednovanje, ali se ono ne može jednostavno izjednačiti sa evaluativnim mišljenjem. Na pitanje šta karakteriše *kritičku* evaluaciju, postojeće koncepcije daju prilično jedinstven odgovor: to je vrednovanje koje počiva na jasnim i ekspliciranim kriterijumima (standardima), koji su u datoj oblasti prihvaćeni kao relevantni (Cohen *et al.*, 2002; Facione, 1990; Lipman, 1991; Siegel, 1988). Pol i Elderova detaljno su opisali intelektualne standarde na kojima počiva kritičko mišljenje, naglasivši da bez razumevanja ovih standarda i njihove rutinske primene u cilju poboljšanja kvaliteta rasuđivanja mišljenje može biti samo *pseudokritičko* (Paul i Elder, 2008). Lipman čak sugerise da se termin „kriteriološko“ može smatrati sinonimom termina „kritičko“, jer misliti kritički znači sistematski i konzistentno primenjivati prihvaćene kriterijume ili intelektualne standarde u procesu rasuđivanja (Lipman, 1988). Konačno, autori se slažu oko toga da mogućnost samokorigovanja i unapređivanja vlastitog mišljenja počiva upravo na poznavanju i primeni jasnih kriterijuma vrednovanja (Facione, 1990).

Slaganje postoji i kada je reč o prepoznavanju *kontekstualne prirode* kritičkog mišljenja: u procesu vrednovanja neophodno je uzeti u obzir relevantne karakteristike konteksta – specifičnost zadatka ili problemske situacije, osobenosti date oblasti (naučne discipline ili domena ljudske prakse), opšte karakteristike istorijskog i kulturnog konteksta i sl. (Facione, 1990; Lipman, 1991; Paul, 1993). Uvažavanje konteksta važno je i u smislu prilagođavanja standarda konkretnom cilju koji osoba ima pred sobom. Ako pođemo od toga, kažu Koen i saradnici, da je kritičko mišljenje dijalog u kome se istražuju i vrednuju alternativne mogućnosti, onda se taj dijalog mora „ograničiti na kontekstom određene ciljeve (...) ili bi, principijelno posmatrano, on mogao da se odvija u nedogled (Cohen *et al.*, 2002 str. 2–3). Drugim rečima, kritičko

mišljenje uključuje izbor strategija koje će uspešno dovesti do ostvarenja cilja, pod datim uslovima, uz balansiranje potrebnih ulaganja i očekivanih dobiti.

S druge strane, postojeće koncepcije bitno se razlikuju po tome *koliki* značaj pridaju kontekstu, u smislu predmetnog znanja i sadržaja na kome se rasuđuje. Shvatanja o kontekstualnoj prirodi kritičkog mišljenja variraju od blaže ili umerene teze, po kojoj se kriterijumi vrednovanja moraju prilagoditi konkretnoj situaciji i prirodi predmetne oblasti, do jače teze, kojom se tvrdi da priroda samih kriterijuma proizlazi iz načina mišljenja u datoj oblasti i predmetno specifičnog znanja. Drugim rečima, izvor ozbiljnih neslaganja i principijelnih razlika povezan je sa problemom *opštosti kriterijuma* od kojih se polazi u kritičkom mišljenju. Pitanje da li je kritičko mišljenje opšta, predmetno neutralna ili predmetno specifična sposobnost, po Enisu predstavlja „možda najkontroverznije pitanje“ (Ennis, 1992, str. 21), a od toga kako se na njega odgovara dosta zavisi i shvatanje prirode sposobnosti i veština koje ga čine. Jasno je da ovo pitanje ima i veliku praktičnu relevantnost, jer implicira različite pristupe u merenju i podsticanju kritičkog mišljenja (Pešić, 2007).

Najveći broj autora smatra da postoje *opšti* kriterijumi ili standardi kritičkog mišljenja, ali da njihova adekvatna primena podrazumeva kontekstualno osetljivo prosuđivanje i dobro poznavanje date oblasti (Cohen *et al.*, 2002; Ennis, 1996; Facione, 1990; Halpern, 2003; Lipman, 1991; Paul i Elder, 2008). U određenju prirode ovih opštih kriterijuma, većina autora polazi od *logičkih standarda* valjanog rasuđivanja (Bowell i Kemp, 2002; Ennis, 1996). U okviru logički orijentisanih koncepcija, koje su danas dominantan pristup, kritičko mišljenje se praktično izjednačava sa neformalnom logikom (Siegel, 1988). Za razliku od apstraktnih principa formalne logike, koji imaju ograničenu upotrebnu vrednost u svakodnevnom rasuđivanju, neformalna logika bavi se mišljenjem koje je zavisno od sadržaja i konteksta, dajući smernice za rasuđivanje u kompleksnim situacijama s kojima se srećemo u realnom životu. Ilustracije radi, reč je o kriterijumima na osnovu kojih se procenjuju jasnoća, preciznost i logička konzistentnost iskaza, njihovo značenje i smisao („čitanje između redova“), kredibilitet izvora informacija, neformalne logičke greške u zaključivanju i argumentovanju, ubeđivanje zasnovano na retoričkim strategijama i pseudoargumentima, itd.

Logički orijentisane koncepcije utemeljile su i dominantno shvatanje o konstituentima kritičkog mišljenja, po kome ono obuhvata opšte veštine rasuđivanja, primenljive na različitim sadržajima i u različitim oblastima. U prilog zasnovanosti ovog gledišta, kaže Enis, najbolje govori empirijska činjenica da su predmetno neutralne veštine kritičkog mišljenja identifikovane, operacionalizovane i merljive (Ennis, 1992). Ako izmemo razlike u terminologiji i stepenu razrađenosti ponuđenih sistematizacija, koncepcije koje polaze od neformalne logike na sličan način određuju strukturu sposobnosti i veština kritičkog mišljenja (Bowell i Kemp, 2002; Ennis, 1987; Shand, 2000). U

njima se kao glavni konstituenti kritičkog mišljenja navode veštine *analize i interpretacije* informacija, izvođenja logički ispravnih i prihvatljivih *zaključaka* (zaključivanje) i procenjivanja valjanosti i snage *argumenata* (evaluacija). Tipičan i najznačajni predstavnik ovog pristupa je Enisova koncepcija, čija obuhvatna i precizno elaborirana struktura sposobnosti i veština predstavlja nezaobilaznu osnovu u najvećem broju radova o kritičkom mišljenju.

Važno je napomenuti da shvatanje kritičkog mišljenja kao *opšte* sposobnosti ne znači osporavanje značaja predmetno specifičnog znanja. Još je Gleser, jedan od pionira u oblasti konceptualizacije kritičkog mišljenja, istakao da osoba može kritički da misli samo o onim „temama i problemima“ koji „spadaju u domen njenog vlastitog iskustva“ (Glaser, 1941, str. 5–6). Nekritičko mišljenje može biti posledica nedostatka znanja i relevantnih informacija, nepreciznog razumevanja značenja reči, oskudnih i neorganizovanih pojmova. I Enis, na više mesta, naglašava da kritičko mišljenje podrazumeva dobro poznavanje oblasti i informisanost o razmatranim problemima, „jer ne možemo očekivati od nekoga ko ne poznaje datu oblast da formira dobro zasnovane sudove ili procenjuje da li je ponuđeno objašnjenje zaista najpaluzibilnije“ (Ennis, 1987, str. 21).

Zastupnici gledišta o *predmetnoj specifičnosti* kritičkog mišljenja insistiraju na tome da je uloga znanja mnogo veća i važnija nego što misle autori koji kritičko mišljenje vide kao opštu sposobnost. Po njima se ne radi o tome da je predmetno znanje potrebno da bi se uspešno praktikovale opšte veštine kritičkog mišljenja, već je priroda samih veština određena vrstom znanja i načinom mišljenja u datoj oblasti (Glaser, 1984; McPeck, 1981; Resnick, 1987; Swartz, 1987). Kritičko mišljenje shvata se, dakle, kao predmetno specifična sposobnost, koja se na različite načine manifestuje u različitim oblastima ljudskog znanja (npr. veštine potrebne za kritičko rasuđivanje u istoriji razlikuju se od onih koje su neophodne u prirodnim naukama ili pravničkoj struci). Umesto definisanja opštih standarda, oni nastoje da utvrde predmetno specifične kriterijume racionalnog zasnivanja znanja, koji su epistemološke, a ne logičke prirode. Konstituyente kritičkog mišljenja shvataju kao „veštine zasnovane na znanju“ (knowledge-based skills). Kao što naziv sugeriše, one podrazumevaju temeljno znanje iz date oblasti (poznavanje specijalizovanog jezika discipline, osnovnih pojmova i principa, razumevanje teorija i paradigmi) i najuže su povezane sa specifičnim načinom mišljenja koji je u njoj dominantan (metode i procedure dolaženja do znanja, specifični standardi na osnovu kojih se ono vrednuje).

Pomenimo i to da od svih zastupnika predmetno specifičnog pristupa, Mekpek najradikalnije dovodi u pitanje koncept kritičkog mišljenja *uopšte*, tvrdeći da kada se izdvoji iz konkretnog domena primene, on predstavlja samo „puku semantičku oznaku“, apstrakciju lišenu stvarnog sadržaja i smisla (McPeck, 1986, str. 74). Mekpek takođe jedini osporava relevantnost logike i

opštih logičkih principa za kritičko mišljenje, smatrajući da su svi bitni kriterijumi sadržani u predmetno specifičnom znanju i epistemologiji date oblasti. Vrednovanje različitih intelektualnih produkata retko kada se odnosi na logičku valjanost zaključaka ili argumenata, ono što zaista preispitujemo jeste njihova relevantnost i istinitost, a ta vrsta procene ne donosi se na osnovu poznavanja logike, već na osnovu predmetno specifičnog znanja, standarda, metoda i procedura koje važe u datoj oblasti. „Ne radi se samo o različitim normama za procenu validnosti, već ono što se u jednoj oblasti smatra neosnovanim rasuđivanjem, u drugoj može biti sasvim prihvatljivo“ (McPeck, 1994, str. 109).

U mnogim istraživanjima proveravana je efikasnost praktičnih programa koji imaju za cilj razvoj opštih veština kritičkog mišljenja (u okviru posebnog kursa, na predmetno neutralnim sadržajima), kao i programa namenjenih razvoju veština zasnovanih na znanju (ugrađivanje u kurikulumе postojećih školskih predmeta). Nažalost, rezultati ovih istraživanja nisu međusobno saglasni i ne govore jednoznačno o prednosti bilo kog pristupa (Ennis, 1992). Najveći broj autora zato je sklon „pomirljivom“ zaključku, po kome kritičko mišljenje ima i generalnu i predmetno specifičnu komponentu, s očekivanjem da će dalja istraživanja doprineti preciznijem određenju njihovog sadržaja i odnosa (Ennis, 1992; Norris, 1992; Siegel, 1992).

Zasnovanost na racionalnim razlozima: od procenjivanja razloga do kritičkog stava

Treći aspekt slaganja postojećih koncepcija kritičkog mišljenja odnosi se na rukovođenje razlozima prilikom procenjivanja zasnovanosti znanja, uverenja, stavova, odluka i postupaka. Videli smo da je Djuj prvi istakao da kritičko preispitivanje svih formi znanja mora počivati na analizi razloga koji ih podržavaju. I po najčešće citiranoj Enisovoj definiciji, kritičko mišljenje je donošenje *razumne*, dakle na valjanim razlozima zasnovane odluke o tome čemu se može verovati i kako treba postupati (Ennis, 1987). Siegel, koji je jedan od utemeljivača epistemološkog pristupa, takođe naglašava da je „definišuća karakteristika kritičkog mišljenja fokusiranje na razloge (...), na to koliko snažno oni opravdavaju ili potkrepljuju data uverenja, tvrdnje i akcije“ (Siegel, 1988, str. 23). Analiza relevantnosti i snage razloga po Siegelu predstavlja bazičnu kognitivnu komponentu kritičkog mišljenja, koju on naziva „procenjivanjem razloga“ (reason assessment component). Rezultati studije o ekspertskom konsenzusu (Facione, 1990) pokazuju da većina autora smatra vrednovanje relevantnosti i snage razloga još jednom distinktivnom odlikom kritičkog mišljenja, a često i koriste predloženi Siegelov termin kao najadekvatniji.

Većina autora složila bi se i sa tezom da veštine *argumentovanja* predstavljaju ključne manifestacije ili konstituente kritičkog mišljenja, pa se može reći da one zauzimaju centralno mesto u postojećim koncepcijama (Ennis, 1996; Shand, 2000). Najviše su razrađene dve grupe veština: prva se odnosi na *analizu* argumenata (prepoznavanje neargumentativnih strategija ubeđivanja, identifikovanje teze i razloga i rekonstrukcija strukture argumentacije), a druga na *vrednovanje* valjanosti argumenata (procena logičke veze između tvrdnje i razloga) i prihvatljivosti navedenih razloga (kredibilitet izvora informacija i pouzdanost iskaza zasnovanih na posmatranju). Videli smo da i Sigel, čija koncepcija nije logički već epistemološki zasnovana, smatra da je za kritičko rasuđivanje ključna sposobnost procenjivanja razloga, odnosno vrednovanja njihove dokazne ili potvrđujuće moći (Siegel, 1997). Osoba koja pretenduje da misli kritički mora biti u stanju da prepozna razloge koji podržavaju (ili dovode u pitanje) ono što tvrdi, kao i da valjano proceni njihovu relevantnost i snagu. Ako bi, dakle, tražili najjednostavniju i najsažetiju *differentia specifica* kritičkog mišljenja, bilo bi to zasnivanje uverenja na valjanim i dobrim razlozima.

Međutim, kao što lucidno upozorava Popper, „nikoga ne možete *argumentima* ubediti da ozbiljno pristupi argumentima i da uvažava razloge“ (Popper, prema Novaković, 1984, str. 216). Neophodno je da osoba prihvati i *vrednuje* racionalne razloge kao primarni kriterijum u zasnivanju uverenja i stavova; ona mora u tome videti neku dobit ili vrednost, a mora posedovati i naviku, negovanu od strane škole i drugih agenasa socijalizacije, da razmišlja i postupa na takav način (Norris, 2003). Ograničavanje kritičkog mišljenja isključivo na sposobnosti i veštine podrazumeva da se „kritičkim misliocem može nazvati osoba koja je u stanju da primeni te veštine i uspešno prođe test kritičkog mišljenja, bez obzira na to da li ih i koliko često koristi u svakodnevnom rasuđivanju“ (Siegel, 1988, str. 6). Ključna distinkcija tiče se razlike između *ovladavanja* veštinama i njihove *aktualizacije*, odnosno između kompetencije i postignuća. Ljudi mogu naučiti principe kritičkog mišljenja i ovladati potrebnim veštinama, ali razlozi zbog kojih ih ne primenjuju u svakodnevnom rasuđivanju često ne leže u nedostatku sposobnosti, već upravo u domenu ličnosti, vrednosti i moralnih načela.

Sigel zato smatra da je potrebno napraviti razliku između procenjivanja razloga, kao *kognitivne* komponente kritičkog mišljenja, i njegove *nekognitivne* ili vrednosne komponente, koju naziva „kritičkim stavom“ (critical attitude). Pošto su obe komponente neophodne za valjano određenje kritičkog mišljenja, Sigel je među prvima kritikovao koncepcije u kojima se ono svodi samo na sposobnosti i veštine. Ovom kritikom, Sigel je otvorio jedno od najvažnijih pitanja u konceptualizaciji kritičkog mišljenja, koje se tiče njegove konativno-afektivne dimenzije, odnosno uloge nekognitivnih činilaca ili *dispozicija* za kritičko mišljenje. Reč je o vrednostima, stavovima, crtama

ličnosti i intelektualnim navikama od kojih zavisi da li će osoba zaista primenjivati sposobnosti i veštine kritičkog mišljenja u različitim situacijama svakodnevnog života. Po Makartijevoj, uključivanje nekognitivne dimenzije u određenje kritičkog mišljenja veoma je važno, jer omogućava da se ono zasnjuje i opravda ne samo instrumentalno, već i na moralnoj osnovi (McCarthy, 1992). Izvan domena vrednosti i morala, kritičko mišljenje ima samo pragmatično utemeljenje, što može voditi do njegovog pretvaranja u „puku sofistiku“ – korišćenje intelektualnih veština za „manipulisanje ljudima, radi lakšeg ostvarivanja vlastitih interesa ili interesa određenih pojedinaca ili grupa“ (Paul, 1993, str. 137–138).

Istini za volju, još u prvim radovima o kritičkom mišljenju, pominju se i različite vrste dispozicija. Djui ih je nazivao „dobrim intelektualnim navikama“ (good mental habits), ubrajajući u njih: preciznost u mišljenju, temeljitost i istrajnost u razmatranju problema, sklonost ka stalnom preispitivanju formiranih sudova i traganju za relevantnim informacijama, ali i spremnost da se prihvate i izdrže stanja sumnje, nesigurnosti i zbunjenosti pred složenošću problema (Dewey, 1910/1991, str. 13). Gleser je govorio o „istraživačkom stavu“ (attitude of inquiry), koji uključuje pre svega spremnost osobe da se rukovodi principom racionalnosti i da vlastita uverenja zasniva na dobrim razlozima (ovo će kasnije i Sigel smatrati glavnom odlikom kritičkog stava), ali i ljubav prema istini, intelektualnu autonomiju i nezavisnost u mišljenju, otvorenost uma i mentalnu fleksibilnost (što će Pol kasnije opisati kao „intelektualne vrednosti“; Paul, 1993). Gleser je, međutim, isključio nekognitivnu dimenziju iz operacionalizacije kritičkog mišljenja: njegovim testom ispituju se samo veštine logičkog rasuđivanja (Watson i Glaser, 1994). To najbolje pokazuje da je nekognitivna dimenzija kritičkog mišljenja bila marginalizovana u odnosu na kognitivnu, iako su mnogi autori pominjali i različite aspekte kritičkog stava.

Na sličan zaključak upućuje i mesto koje nekognitivne dispozicije imaju u najuticajnijoj Enisovoj koncepciji. U početnim radovima, on je praktično sveo kritičko mišljenje na veštine rasuđivanja (pure skills conception), da bi, nakon oštrog kritika, kasnije dopunio svoju koncepciju i dispozicijama (skills plus tendencies conception, Ennis, 1987). Međutim, dok je njegova taksonomija veština detaljno razrađena i dobro operacionalizovana, analiza dispozicija „svela se na neelaboriranu listu tendencija (...) koje su na neki način već uključene u listu sposobnosti“ samo sa dodatim značenjem *spremnosti* da se primenjuju u rasuđivanju, ili „opomene da ih treba upražnjavati i vežbati“ (Siegel, 1988, str. 7). Sigel smatra da to nije dobar način konceptualizacije nekognitivnih sačinitelja kritičkog mišljenja i da se time zapravo umanjuje njihov značaj. Smisao dispozicija je u tome da se specifikuju karakteristike *osobe* koja je spremna da misli kritički – njene karakterne crte, sistem motivacije, vrednosti i etička načela kojima se rukovodi, kao i dominantne intelektualne navike.

U ostvarenju tog cilja Sigel je pošao od koncepta *racionalnosti*, prepoznajući „rukovođenje razlozima“ kao bazičnu odliku kritičkog stava. Kritički mislilac je osoba koja vrednuje, razume i prihvata jedino autoritet razloga, nastojeći da svoja uverenja, stavove, odluke i postupke utemelji na dobrim i čvrstim razlozima. Rukovođenje razlozima podrazumeva i aktivno traganje za informacijama koje mogu potvrditi ili osporiti postojeća uverenja, kao i doslednu, nepristrasnu primenu prihvaćenih kriterijuma vrednovanja, i onda kada su njeni ishodi u suprotnosti sa vlastitim interesima. Kada je reč o ulozi *emocija* u kritičkom mišljenju, Sigel smatra neodrživim shvatanje po kome racionalna osoba „nema emocije“ ili ih „isključuje kada rasuđuje“. Kritičkog mislioca, naprotiv, odlikuju snažna interesovanja, a samim tim i jaki emocionalni doživljaji koji prate različite faze procesa mišljenja – od stanja uzbuđenosti pred otkrivenim problemom, preko osećanja sumnje i nelagode koji su prirodni pratioci svakog preispitivanja, do osećanja zadovoljstva i ponosa kada se problem reši. Zato Sigel kaže da kritičkog mislioca odlikuje specifična vrsta strasti, ili „racionalna strast“ (Siegel, 1988, str. 40).

Važne komponente kritičkog stava po Sigelu su i *intelektualne vrednosti* kojima se osoba rukovodi, poput intelektualnog poštenja, istinoljubivosti ili temeljitosti u mišljenju. Pol i Elderova detaljno su opisali intelektualne vrednosti ili „intelektualne vrline“ (intellectual virtues), koje su po njima glavni nekognitivni elementi kritičkog mišljenja: intelektualnu autonomiju i nezavisnost, intelektualnu hrabrost i integritet, rukovođenje razlozima, intelektualno poštenje (fairmindedness), spremnost na decentraciju (intellectual empathy), intelektualnu skromnost i istrajnost (Paul i Elder, 2006). Pomenute intelektualne vrednosti su, isto koliko i ovladavanje veštinama, neophodan uslov da bi se osoba kritički odnosila prema sebi, drugima, problemima, informacijama i svetu u celini.

Danas većina autora smatra da se složeni fenomen kritičkog mišljenja ne može razumeti bez uključivanja nekognitivnih dispozicija, a prilična saglasnost postoji i u pogledu odlika koje karakterišu „idealnog kritičkog mislioca“ (Facione, 1990, str. 3). Posebno je važno to što merni instrumenti koji se koriste sadrže i procenu nekognitivnih dispozicija (Ennis, 1996a; Facione i Giancarlo, 2000). S druge strane, jedan broj autora i dalje smatra da kritičko mišljenje treba definisati samo preko određenih odlika i procedura mišljenja: pošto dispozicije opisuju kritičkog *mislioca*, ne mogu se smatrati konstitutivnim kritičkog *mišljenja* (Facione, 1990).

Refleksivna dimenzija kritičkog mišljenja: od „zdrave sumnje“ do preispitivanja referentnog okvira

Pored rukovođenja jasnim kriterijumima i racionalnim razlozima, kritičkom mišljenju svojstveno je i temeljno preispitivanje problema, koje sprečava ishitrene zaključke, odluke i rešenja. Svaka aktivnost, kaže Pol, od kupovine

kola do stvaranja složenih intelektualnih produkata, može se vršiti mehanički, na površan i nedovoljno promišljen način, ili na „kritički“ način koji podrazumeva pažljivo i duboko promišljanje (Paul, 1993). Zato je Djui umesto o kritičkom govorio o refleksivnom mišljenju, verujući da ono počiva upravo na *stanju sumnje*, koje stimuliše temeljito istraživanje problema, opreznost i razumno oklevanje u donošenju sudova i odluka. (Dewey, 1910/1991).

Djuijeve „zdrava sumnja“ zadržana je kao distinktivna odlika kritičkog mišljenja i u najvećem broju savremenih koncepcija, u kojima je najčešće srećemo u vidu koncepta „refleksivnog skepticizma“ (Brookfield, 1987; Facione, 1990; McPeck, 1981; Mezirow, 1991). Ovim pojmom naglašava se da kritičko mišljenje uključuje *stalno preispitivanje* svih aspekata rasuđivanja: pristupa problemu, polaznih pretpostavki koje stoje u osnovi datih uverenja, argumenata na kojima počivaju, teorijskih i praktičnih implikacija, izgrađenih konceptualnih shema, izabраниh metoda i kriterijuma vrednovanja, formiranih stavova i odluka, kao i planova i akcija, tj. prakse. Refleksivni skepticizam ima konstitutivnu ulogu u procesu saznavanja, jer je dokazano da ljudi često polaze od unapred izgrađenih i neosnovanih uverenja, kao i da su podložni različitim vrstama kognitivnih pristrasnosti. Stav zdrave sumnje posebno je značajan danas, kada je „koncept apsolutne sigurnosti poljuljan čak i u fizičkim naukama i logici“ (Cohen *et al.*, 2002 str. 2).

Iako je naglašavanje refleksivne dimenzije kritičkog mišljenja jedan od zajedničkih imenitelja postojećih koncepcija, ne smeju se zanemariti razlike u shvatanju njene važnosti, značenja i smisla. Na tim razlikama počivaju kritike koje zastupnici epistemološkog pristupa upućuju logički orijentisanim koncepcijama (Pešić, 2007a). Kao tipičan predstavnik epistemološkog pristupa, Pol upozorava da logička pravila valjanog zaključivanja i argumentovanja, čak i ako se adekvatno i dosledno primenjuju, nisu dovoljna za pravo kritičko rasuđivanje. Obrazlažući ovu tezu, Pol pravi razliku između kritičkog mišljenja u „slabom smislu“ (weak sense) i kritičkog mišljenja u „jakom smislu“ (strong sense). Pod kritičkim mišljenjem „u slabom smislu“ on podrazumeva ovladavanje veštinama i tehnikama ispravnog rezonovanja. Logičke koncepcije Pol naziva „atomističkim“, jer se u njima kritičko mišljenje svodi na usvajanje i praktikovanje baterije pojedinačnih tehničkih veština, kojima se mogu izbeći (ili smanjiti) određene vrste grešaka u mišljenju, ali ne i pravi izvori nekritičkog rasuđivanja. Stvarni efekti vežbanja kritičkog mišljenja „u slabom smislu“ mogu biti i kontraproduktivni, jer se po Polu tako „produkuju sofisti koji postaju još veštiji u racionalizaciji i intelektualizaciji vlastitih predrasuda (...) i manipulaciji argumentima kako bi odbranili ili zaštitili od izazova duboko ukorenjena uverenja koja nisu spremni da odbace niti istraže“ (Paul, 1982, str. 3).

Polova osnovna ideja je da „pravo“ kritičko mišljenje, tj. kritičko mišljenje „u jakom smislu“ nije moguće bez preispitivanja referentnog okvira od koga se

polazi u tumačenju iskustva i formiranju sudova, kao i bez razumevanja načina na koji je mišljenje njime određeno. Glavni izvor nekritičkog mišljenja ljudi nije njihovo nepoznavanje logičkih pravila ili odsustvo veština rezonovanja, već su to egocentrični i sociocentrični obrasci mišljenja ugrađeni u polazni referentni okvir. Priroda pravog kritičkog mišljenja po Polu je „dijalektička i dijaloška“, a pod tim podrazumeva upravo racionalno preispitivanje polaznih pretpostavki, osveščivanje ličnih i grupnih interesa koji stoje u osnovi datog „pogleda na svet“ (world view, Paul, 1982), kao i prepoznavanje intelektualnih i emocionalnih mehanizama kojima opravdavamo i racionalizujemo pristranosti i greške u rasuđivanju, predrasude, stereotipije i uverenja koja nismo spremni da menjamo. U dijalogu različitih gledišta poenta nije vrednovanje pojedinačnih, izolovanih argumenata, na čemu insistiraju logički orijentisane koncepcije, jer se „fundamentalne linije razmišljanja retko mogu dokazati ili odbaciti na temelju pojedinačnih ocena, ma kako dobro one bile zasnovane“ (Paul, prema Siegel, 1988, str. 12). Smisao dijaloga je u decentraciji, spremnosti i sposobnosti da se razume *suština* oponentnog gledišta, da se problem istinski sagleda iz nove, a često i suprotstvljene perspektive.

Refleksivnu dimenziju kritičkog mišljenja dodatno su razradile Kingova i Strom Kičenerova, uvođenjem koncepta „refleksivnog prosuđivanja“ (reflective judgement). Polazeći od ograničene vrednosti logike u rešavanju kompleksnih problema, kakva je većina problema koje srećemo u svakodnevnom životu, one su opisale epistemologiju kritičkog mišljenja: specifičnu prirodu problema u kojima se ono angažuje, intelektualne procese i veštine koje su uključene u njihovo rešavanje, kao i odlike refleksivnog shvatanja prirode i porekla znanja (King i Strohm Kitchener, 1994).

Probleme koji zahtevaju refleksivno prosuđivanje autorke nazivaju *slabo strukturiranim problemima* (ill-structured problems). Priroda ovih problema je takva da se oni ne mogu rešiti primenom algoritma ili skupa jasnih i čvrstih pravila, pa samim tim ne postoji jedan ispravan način rešavanja, niti očekivani ili tačan odgovor. U njihovom rešavanju nije izvesno ni da li će se do rešenja doći, niti postoje pravila i kriterijumi na osnovu kojih se može jednoznačno potvrditi da je dato rešenje valjano ili bolje od drugih. Primeri slabo strukturiranih problema su, recimo, prosuđivanje adekvatnosti teorijskih gledišta, istorijske rekonstrukcije, predikcija verovatnih ishoda događaja ili preduzetih akcija, rešavanje aktuelnih životnih problema (poput zagađenja životne sredine) i sl. Intelektualni procesi koje angažuje ovakva vrsta problema složeniji su od linearnog analitičkog rezonovanja i rutinske primene veština logičkog rasuđivanja. U njihovom rešavanju ključnu ulogu imaju prepoznavanje i formulisanje problema, preispitivanje polaznih pretpostavki, identifikovanje relevantnih činjenica, procedura i teorija, istraživanje alternativnih pristupa i pravaca razmišljanja, kontinuirano preispitivanje hipoteza, kao i

fleksibilna, probabilistička evaluacija rešenja, koja zahteva toleranciju prema neizvesnosti i nesigurnosti saznanjnih ishoda.

Refleksivna dimenzija kritičkog mišljenja podrazumeva i rukovođenje *višestrukim kriterijumima* vrednovanja, koji često nisu u skladu jedni sa drugima, a mogu biti i u suprotnosti (npr. jedno gledište može biti dobro usklađeno sa raspoloživim podacima, ali imati malu eksplanatornu snagu; ponuđeno praktično rešenje može imati značajnu upotrebnu vrednost, ali nositi veliki rizik od greške, i sl.). Ishodi kritičke evaluacije zato najčešće nisu jednoznačni, „crno-beli“ sudovi o vrednosti upoređivanih gledišta, već nijansirane procene kojima se ukazuje na njihove dobre i loše strane, komparativne prednosti i nedostatke. Kritičko preispitivanje takođe retko vodi jednostavnom prihvatanju ili odbacivanju datih gledišta, već se često traga za rešenjem koje integriše njihove dobre strane i dostupne informacije.

Može se reći da su pomenuti autori razradom refleksivne dimenzije kritičkog mišljenja dopunili dominantna shvatanja utemeljena na (neformalnoj) logici. Bez osveščivanja i kritičkog preispitivanja polaznih pretpostavki, bez decentracije u odnosu na taj referentni okvir i razumevanja osobene epistemologije kritičkog mišljenja, veštine logičkog rasuđivanja mogu se zaista svesti na samodovoljnu *tehniku* rasuđivanja ili koristiti upravo da bi se početna uverenja zaštitila od potencijalnih izazova i kritika.

Zaključna razmatranja

Prethodna analiza pokazala je da među autorima postoji prilično slaganje oko toga koje se odlike mogu smatrati određujućim i distinktivnim karakteristikama kritičkog mišljenja. Gotovo svim koncepcijama zajedničko je to da se kritičko mišljenje određuje kao *vrednovanje* različitih intelektualnih produkata, koje je rukovođeno jasnim *kriterijumima* ili standardima, i zasnovano na analizi relevantnosti i snage ponuđenih *razloga* ili dokaza. Osim ovog zajedničkog jezgra, u definišuće karakteristike kritičkog mišljenja jedan broj autora ubraja i osetljivost na *kontekst* (specifična priroda zadatka, predmetne oblasti, socijalnog, istorijskog ili kulturnog konteksta), *metakognitivnost* (preispitivanje procesa, a ne samo produkata mišljenja) i refleksivnost (stalno preispitivanje i stav „zdrave sumnje“). Pažljivija analiza otkrila je da iza ovih načelnih sličnosti često stoje principijelne razlike u shvatanju prirode, konstitutivnih elemenata, kao i cilja kritičkog mišljenja.

Najveći broj koncepcija mogao bi se okarakterisati kao logički pristup kritičkom mišljenju, po kome se ono praktično svodi na opšte, predmetno neutralne veštine rasuđivanja, utemeljene na standardima i procedurama neformalne logike. Zanemarujući razlike u terminologiji i stepenu elaboracije ponuđenih sistematizacija, mogli bismo reći da po dominantnom gledištu kritičko mišljenje obuhvata veštine *analize i interpretacije* informacija, izvo-

đenja logički ispravnih i prihvatljivih *zaključaka* i procenjivanja valjanosti i snage *argumenata*. Operacionalizacija ovih veština ujedno predstavlja i najčešću polaznu osnovu u konstrukciji instrumenata i procedura za ispitivanje kritičkog mišljenja, kao i u dizajniranju praktičnih programa namenjenih njegovom podsticanju.

Prvi izvor neslaganja i možda najvećih razlika u shvatanju prirode i konstituenata kritičkog mišljenja tiče se pitanja njegove opštosti, odnosno uloge predmetnog znanja. Za razliku od dominantnog gledišta, po kome postoje opšti (logički) standardi i veštine kritičkog mišljenja, jedan broj autora brani tezu o njihovoj predmetnoj specifičnosti. Oni smatraju da su kriterijumi vrednovanja utemeljeni u epistemologiji posebnih oblasti ili disciplina, a ne u logičkim pravilima valjanog rasuđivanja. Specifična vrsta znanja i mišljenja svake predmetne oblasti određuje epistemološku prirodu i način manifestovanja veština kritičkog mišljenja, pa se one ne mogu smatrati opštim ili predmetno neutralnim. Po ovom shvatanju, stvarne konstituente kritičkog mišljenja čine *veštine zasnovane na znanju*, koje podrazumevaju temeljno poznavanje oblasti i za nju karakterističnih metoda i procedura mišljenja.

Drugi izvor razlika vezan je za uključivanje nekognitivne dimenzije u određenje kritičkog mišljenja. Veći broj autora smatra da se kritičko mišljenje ne može svesti samo na kognitivne komponente, odnosno da ono pored sposobnosti i veština obuhvata i različite nekognitivne dispozicije: intelektualne vrednosti i etička načela kojima se osoba rukovodi, stavove i intelektualne navike, čak i određene karakteristike ličnosti. Ovo shvatanje obrazlaže se teško oborivim argumentom, po kome ovladavanje intelektualnim veštinama i tehnikama ne znači da će se one zaista i primenjivati u svakodnevnom rasuđivanju – na to hoće li se aktualizovati utiču i pomenuti nekognitivni činio-ci. Ipak, jedan broj autora ostaje pri stavu da kritičko mišljenje treba opisati samo u terminima sposobnosti i veština.

Sličnu vrstu rezerve prema svođenju kritičkog mišljenja na veštine logičkog rasuđivanja imaju i zastupnici epistemološkog pristupa. Po njima, čak i dosledna primena pravila valjanog zaključivanja i argumentovanja nije garancija da će se izbeći suštinski pristrasno i nekritičko mišljenje – za to je neophodno osveščivanje i preispitivanje polaznih pretpostavki, sposobnost decentracije u odnosu na referentni okvir od koga se polazi u tumačenju iskustva i istinsko razumevanje centralnih teza suprotstavljenih gledišta. Razliku između logičkog i epistemološkog pristupa pre treba shvatiti kao odnos dopunjavanja nego uzajamnog isključivanja. U prilog tome najbolje govori činjenica da je Pol, uprkos ostrim kritikama na račun logičkih koncepcija, u operacionalizaciji svog koncepta dijalektičko-dijaloškog rasuđivanja uključio i tzv. „atomističke“ veštine, zasnovane na logičkom rasuđivanju. S druge strane, u epistemološkim koncepcijama razrađena je refleksivna dimenzija kritičkog mišljenja, njemu svojstveno shvatanje prirode i porekla znanja, kao

i kompleksna metodologija rešavanja slabo strukturiranih problema, koja ne počiva na rutinskoj primeni logičkih pravila i analitičkih veština.

Poslednji izvor razlika vezan je za pitanje cilja, uloge, pa i smisla kritičkog mišljenja. Preovlađujuće shvatanje zasnovano je na konceptu *instrumentalne racionalnosti*: cilj kritičkog mišljenja je da omogući efikasnije rešavanje problema, brže i lakše ostvarivanje ciljeva, efektivniju i produktivniju praksu. Nasuprot shvatanju po kome se kritičko mišljenje vrednuje jer je *korisno*, jedan manji broj autora zasniva njegovu ulogu na konceptu *emancipatorne racionalnosti*. Oni smisao kritičkog mišljenja vide u u aktivnom preispitivanju i menjanju onih društvenih uslova i obrazaca funkcionisanja koji ograničavaju ljudske slobode i ostvarivanje univerzalnih ljudskih vrednosti, potreba i interesa. Pošto je po ovom shvatanju konačni cilj kritičkog mišljenja *menjanje* postojeće prakse, u njegove konstituente, pored veština i nekognitivnih dispozicija, treba uvrstiti i *kritičke akcije* – aktivnosti koje imaju smisao lične i socijalne emancipacije. U tom duhu, završimo ovo izlaganje tvrdnjom da konačni smisao kritičkog mišljenja nije u veštom rešavanju silogizama ili analizi argumenata, nego u suštinskom preispitivanju postojećih uslova življenja i ostvarivanju većih sloboda, stvarne autonomije i stvaralačke individualnosti čoveka.

Reference

- Bowell, T., Kemp, G. (2002). *Critical thinking: A concise Guide*. London: Routledge.
- Barnett, R. (1997). Critical thinking: What is it? *Social Education* 49/4, 270–276.
- Brookfield, S. D. (1987). *Developing critical thinkers*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Brookfield, S. D. (2004). *The Power of Critical Theory: Liberating Adult Learning and Teaching*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Chaffee, J. (2002). *Thinking Critically*. Boston: Houghton Mifflin.
- Cohen, M., Salas, E., Riedel, S.L. (2002). *Critical Thinking: Challenges, Possibilities, and Purpose*. Arlington, VA: Cognitive Technologies, Inc.
- Dewey, J. (1910/1991). *How we think*. New York: Houghton Mifflin.
- Dike, S., Kochan, F. K., Reed, C., Ross, M. (2006). Exploring conceptions of critical thinking. *International Journal of Leadership in Education*, 9/1, 45–60.
- Ennis, R. H. (1987). A taxonomy of critical thinking dispositions and abilities. In J. B. Baron & R. J. Sternberg (Eds.), *Teaching thinking skills: Theory and practice*. (pp. 9–26). New York: W. H. Freeman
- Ennis, R. H. (1992). The degree to which critical thinking is subject specific: clarification and needed research. In S. Norris (Ed.), *The generalizability of critical thinking* (pp. 21–37). New York: Teachers College Press.
- Ennis, R. H. (1996). *Critical thinking*. New York: Prentice-Hall.
- Ennis, R. H. (1996a). Critical Thinking Dispositions: Their Nature and Assessability. *Informal Logic*, 18/2, 165–182.

- Facione, P. A. (1990). *Critical thinking: A statement of expert consensus for purposes of educational assesment and instruction*. Millbrae, CA: California Academic Press.
- Facione, P. A. (2010). *Critical thinking: what it is and why it counts*. Millbrae, CA: California Academic Press.
- Facione, P. A., Giancarlo, C. A. (2000). The Disposition Toward Critical Thinking: Its Character, Measurement and Relationship to Critical Thinking Skill. *Informal Logic*, 20/1, 61–84.
- Glaser, E. M. (1941). *An experiment in the development of critical thinking*. New York: Teachers College of Columbia University.
- Glaser, R. (1984). Education and thinking: The role of knowledge. *American Psychologist*, 39/2, 93–104.
- Habermas, J. (1980). *Teorija i praksa: Socijalnofilozofske studije*. Beograd: BIGZ
- Halpern, D. F. (2003). *Thought and knowledge: An introduction to critical thinking* (4th Edition). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc. Publishers.
- Haroutunian-Gordon, S. (1998). Some issues in the critical thinking debate: Dead horses and red herrings, anyone? *Educational Theory*, 48/3, 411–425.
- Johnson, R. (1992). The problem of defining critical thinking. In S. Norris (Ed.), *The generalizability of critical thinking* (pp. 38–53). New York: Teachers College Press.
- King, P. M., Strohm Kitchener, K. (1994). *Developing reflective judgment: Understanding and promoting intellectual growth and critical thinking in adolescents and adults*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Levy, D.A. (1997). *Tools of critical thinking: Metathoughts for psychology*. Needham Heights, MA: Allyn and Bacon.
- Lipman, M. (1988). Critical thinking: What can it be? *Educational Leadership*, 45, 38–43.
- Lipman, M. (1991). *Thinking in education*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- McCarthy, C. (1992). Why be Critical: The Justification of Critical Thinking. In H. A. Alexander (Ed.), *Philosophy of Education 1992*, Champaign, IL: Philosophy of Education Society.
- McPeck, J. E. (1981). *Critical thinking and education*. New York: St. Martins Press.
- McPeck, J. E., (1986). Response to H. Siegel, In D. Nyberg (Ed.), *Philosophy of education 1985* (pp. 73–77). Normal, IL: Philosophy of Education Society.
- McPeck, J. E. (1994). Critical thinking and the „Trivial Pursuit“ theory of knowledge. In K.S. Walters (Ed.), *Re-thinking reason: New perspectives in critical thinking*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Mezirow, J. (1991). *Transformative dimensions of adult learning*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Norris, S. (1992). Introduction: The generalizability question. In S. Norris (Ed.), *The generalizability of critical thinking* (pp. 1–15). New York: Teachers College Press.
- Norris, S. (2003). The meaning of critical thinking test performance: The effects of abilities and dispositions on scores. In: D. Fasko (Ed.), *Critical Thinking and Reasoning: Current Research, Theory, and Practice* (pp. 315–329). Cresskill, NJ: Hampton Press.

- Novaković, S. (1984). *Hipoteze i saznanje: uloga hipoteza u rastu naučnih znanja*. Beograd: Nolit.
- Paul, R. (1982). Teaching critical thinking in the „strong sense“: A focus on self-deception, world views and dialectical mode of analysis. *Informal Logic*, 4/2, 2–7.
- Paul, R. (1993). *Critical thinking: What every person needs to survive in a rapidly changing world*. Santa Rosa, CA: Foundation for Critical Thinking.
- Paul, R., Elder, L. (2006). *Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life*, 2nd Ed. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Paul, R., Elder, L. (2008). *The Thinker's Guide to Intellectual Standards*. Dillon Beach, CA: Foundation for Critical Thinking.
- Pešić, J. (2003). Kritičko mišljenje između pomodarstva i promišljanja: ka teorijskom utemeljenju koncepta. *Psihologija*, 36/4, 411–423.
- Pešić, J. (2006). Emancipatorna uloga kritičkog mišljenja. *Srpska politička misao*, 17/3–4, 9–32.
- Pešić, J. (2007). Uloga znanja u kritičkom mišljenju. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 39/1, 32–47.
- Pešić, J. (2007a). Logički i epistemološki pristup kritičkom mišljenju. *Psihologija*, 40/2, 173–190.
- Pešić, J. (2008). *Kritičko mišljenje: Od logike do emancipatorne racionalnosti*. Beograd: Institut za psihologiju.
- Resnick, L.B. (1987). *Education and learning to think*. Washington, DC: National Academy press.
- Riddell, T. (2007). Critical Assumptions: Thinking critically About Critical Thinking. *Journal of Nursing Education*, 46/3, 121–127.
- Shand, J. (2000). *Arguing well*. London: Routledge.
- Siegel, H. (1988). *Educating reason: Rationality, critical thinking and education*. New York: Routledge.
- Siegel, H. (1992). The generalizability of critical thinking skills, dispositions, and epistemology. In S. Norris (Ed.), *The generalizability of critical thinking* (pp. 97–108). New York: Teachers College Press.
- Siegel, H. (1997). *Rationality redeemed: Further dialogues on an educational ideal*. New York: Routledge.
- Swartz, R. J. (1987). Teaching for thinking: A developmental model for the infusion of thinking skills into mainstream instruction. In J. B. Baron i R. J. Sternberg (Eds.), *Teaching thinking skills: Theory and practice* (pp. 106–126). New York: W. H. Freeman.
- Watson, G., Glaser, E.M. (1994). *Watson-Glaser critical thinking appraisal manual*. San Antonio: Harcourt Brace Jovanovich, Inc.
- Webster's New World College Dictionary (2010). Cleveland, Ohio: Wiley Publishing, Inc.

Similarities and Differences in Conceptualizing Critical Thinking

Jelena Pešić

Institute of Psychology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

In this paper we explore the core similarities and differences in conceptualizing critical thinking. The framework of analysis refers to conceptions of leading critical thinking theorists: Ennis, Siegel, Paul, McPeck and Lipman. Two key questions are in the focus of consideration: which are the defining characteristics of critical thinking, distinguishing it from other types of thinking, and what are its constituents. The nature of identified differences has led to a dilemma whether critical thinking skills are generalized or domain specific, as well as to the question regarding the role of noncognitive critical thinking dispositions. We also discuss the relation between the dominant approach founded in informal logic and epistemological conceptions that expanded the meaning of critical thinking by elaborating its reflective, dialectical and dialogical dimensions. The prevailing view that emphasizes the pragmatic purpose of critical thinking is contrasted with the competing endeavour to base and justify its purpose in the concept of emancipatory rationality. The analysis outcomes suggest that, in spite of the lack of a consistent theoretical framework, competing conceptions do share some core principles, especially with respect to the distinctive features of critical thinking. However, there are deep and intrinsic differences regarding the nature of critical thinking standards and constituents, which can probably be attributed to complex and multidiscursive nature of the concept itself.

Key words: critical thinking, distinctive features of critical thinking, constituents of critical thinking